

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ У КОНЦЕПЦІЇ С.СОЛОВЙОВА

Найславетнішою науковою працею видатного російського історика Сергія Михайловича Соловйова (1820-1879) є його багатотомна “Історія Росії з найдавніших часів” (1851-1879). Поряд з викладом російської історії XVII-XVIII століть помітне місце в ній належить подіям козацької доби в Україні, зокрема висвітленню політики гетьмана Івана Степановича Мазепи. Ім'я цього державного діяча можна зустріти на сторінках п'яти томів (12-16) вказаної праці. Дослідження гетьманування І.Мазепи, здійснене С.Соловйовим, є одним з найбільш ґрунтовних у всій російській дореволюційній історіографії. Причому з цілого кола питань він відхилився від панівної офіційної оцінки діяльності І.Мазепи як авантюриста та егоїста, а фактичний матеріал, оприлюднений дослідником, поставив її під сумнів.

Спробуємо проаналізувати погляди цього російського історика на походження та внутрішню політику гетьмана з позицій сучасної історичної науки та історіософії, розглянути позитивні моменти і протиріччя його концепції, оцінити його внесок у розробку проблеми.

Працюючи над висвітленням періоду правління Петра I та І.Мазепи, С.Соловйов обстежив фонди Малоросійського і Посольського приказів, архівів Міністерства іноземних справ, Міністерства юстиції та інших вищих державних установ Росії, листування, маніфести та укази царя (“Журнал, або Поденна записка...”, “Кабінет Петра I”, “Листи й папери імператора Петра Великого”), шведські, французькі, німецькі, польські та російські друковані джерела (хроніки Адлерфельта, Гіленкрока, щоденники де ла Невіля та Корба, мемуари Паткуля, Пасека та Ермана, нотатки Желябужського), українські акти (універсали Мазепи та Орлика), літописи (Самовидця та Величка) та праці істориків (В.Бергмана, О.Гордона, А.Фрікселя, Е.Хермана, І.Голікова, М.Устрялова).

С.Соловйов не наводить дати народження майбутнього гетьмана, проте, на відміну від автора “Історії Русів” та деяких інших дослідників, вказує на його суто українське, а не польське походження. Він відзначає, що “Мазепа був з козацького роду, отримав шляхетство від короля Яна-Казимира і був при ньому кімнатним дворянином”¹. Здібний юнак, який від природи мав гострий розум, старанність, наполегливість, цілеспрямованість, одержав освіту за кордоном. Його повернення в Україну відбулося, на думку дослідника, за скандально-романтичною версією, яка поширилася в історичній літературі завдяки сучаснику І.Мазепи, польському шляхтичеві Я.Пасеку. Згідно з цією версією, І.Мазепа впав у немилість короля внаслідок любовної пригоди з дружиною шляхтича С.Фальбовського влітку 1663 року. Абсолютну

нереальність, гіперболізовану скандальність легенди та повну непричетність до неї пані Фальбовської довів свого часу український історик І.Каманін.²

Після повернення в Україну І.Мазепа пристав до гетьмана Петра Дорошенка і згодом отримав посаду генерального писаря правобережного козацького війська. Як з'ясовує С.Соловійов, деякий час він був представником П.Дорошенка на переговорах з Москвою, Польщею та Кримом. Під час однієї місії у Криму І.Мазепа був затриманий запорожцями і відправлений до Москви. Кошовий отаман Іван Сірко, який підтримував таємні відносини з П.Дорошенком, домігся у тогочасного лівобережного гетьмана Івана Самойловича обіцянки, щоб затриманого “нікуди не засилали”³. Російський історик мимоволі підводить читача до висновку, що причиною турботи І.Сірка був не гуманізм, а небажання афішувати свої поради П.Дорошенкові не піддаватись Москві. Вже на перших допитах влітку 1674 року в канцелярії керівника Малоросійського приказу А.Матвєєва І.Мазепа називає причиною своєї подорожі до Криму намір власного патрона через посередництво султана та хана помиритися із кошовим. Зрозуміло, що за таких обставин заслання або страта дорошенкового посла поставили б хрест на таємній дипломатії І.Сірка, скомпрометували б його в очах правителів сусідніх держав. Отже, неабияка обізнаність у цій історії С.Соловійова дозволяє йому перейти тут від констатації фактів, яку ми бачимо у М.Костомарова, Ф.Уманця та інших дослідників, до змістовного аналізу причинно-наслідкових зв'язків між історичними процесами, подіями та особами.

Та все ж свідчення І.Мазепа задовольнили московського царя, який навіть “пожалував йому гроші і відпустив без затримки”⁴. Опинившись на Лівобережжі у 1674-1675 роках, дорошенківці, як правило, ставали на службу до гетьмана І.Самойловича. Цей же шлях обрав і І.Мазепа. Вже в ранзі значкового військового товариша він мав бесіду в березні 1679 року у Москві з думним дяком Л.Лопухінін, запис якої наводить С.Соловійов. Під час розмови гетьманський посланець, проаналізувавши хід і наслідки другого Чигиринського походу, звернув увагу на необхідність залучення додаткового російського війська для захисту Києва, але щоб при цьому “бояр і воевод було б ... небагато”.⁵

Мабуть, ця місія І. Мазепа завершилася успішно, оскільки згодом його призначили генеральним осавулом. Традиційно незначний обсяг відомостей про даний етап його біографії російський історик доповнює відомостями про участь І. Мазепа у подіях 1685 року, пов'язаних з підпорядкуванням Української православної церкви Московському патріархату і обранням нового Київського митрополита: “бути присутнім ... і ... не виголошувати, кого бажає гетьман у митрополити, а тільки прислухатися, до кого духовенство буде схилитися”. Історик не вдається до опису дій генерального осавула, його імовірних “підготовчих” бесід із священниками, але підводить читача до висновку, що вони були, і його роль у них була домінуючою. А результат такий: 8 липня 1685 року митрополитом обрали Гедеона Четвертинського, кого й бажав бачити на цій посаді І. Самойлович.⁶ Зауважимо, що і до і після С. Соловійова російські та українські дослідники обминали увагою або не надавали значення ролі І. Мазепа в обранні українського церковного лідера у 1685 році.

Історик відводить досить цікаве місце генеральному осавулові у змові проти І.Самойловича. 7 липня 1687 року князь Василь Голіцин отримав донос на гетьмана. На думку С.Соловійова, до цього призвела “загальна ненависть”

до І.Самойловича і, отже, годі й казати про єдиного автора змови. Дослідник наводить імена дев'ятьох старшин, які підписали донос, серед них й І.Мазепи. Причому ім'я останнього нічим не виділяється серед решти. Як бачимо, С.Соловйов не вважає І.Мазепу активним організатором змови проти І.Самойловича, а відводить роль пасивного співучасника.

Підтримуючи легенду про хабар, російський дослідник припускає, що після арешту І.Самойловича князь В.Голіцин увійшов у таємні відносини з І.Мазепою, як з найбільш надійним і відомим йому особисто по зустрічах у Москві претендентом на гетьманську булаву. Відповідний натяк став орієнтиром для старшин-змовників. Однак після Коломацької ради 1687 року новообраний гетьман “повинен був... віддячити бояринові: він дав йому десять тисяч карбованців”⁷. Кажучи це, історик робить посилання на записку І.Мазепи В.Голіцину, яку надрукував М.Устрялов⁸. Втім, факт хабарництва ставиться під сумнів сучасними українськими дослідниками.⁹ В цілому ж, оцінки С.Соловйовим згаданих подій досить поверхові і майже позбавлені коментарів.

Загалом же, з погляду науки середини XIX століття, догетьманська біографія І.Мазепи висвітлена дослідником на високому професійному рівні, а інколи й з новаторських позицій. Як правило, його попередники (А.Манкієв, І.Голіков, О.Пушкін та інші) тяжіли до фактологічного підходу, тобто до відтворення змісту джерел і певної суми фактів, підібраних за принципом психологічної домінанти. С.Соловйов же у своїй концепції І.Мазепи запропонував новий і більш прогресивний аналітичний підхід, характерними рисами якого є критичне ставлення до джерельної бази, аналіз та осмислення фактів, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та процесами.

Докладний розгляд походження І. Мазепи, здійснений дослідником, можна вважати виваженим та порівняно об'єктивним і з погляду сучасної історичної науки. Перед нами постає вивірений портрет справжнього політичного діяча, який втілює в собі освіченість і аристократизм польського шляхтича, автономізм і дипломатію П. Дорошенка, розсудливість І. Самойловича.

Дослідник не схвалює податкову реформу І. Мазепи 1693 року, в ході якої у формі експерименту на один рік скасовувалися винні відкупи (оренди) і натомість запроваджувався особливий податок з власників шинків та винокурень.¹⁰ Як і його український колега О. Лазаревський, російський історик відзначає, що гетьман у цій справі керувався, передусім, державними інтересами. Однак нова система оподаткування не була диференційованою: єдиний податок для всіх розорював дрібних гуральників і виноробів. Тож через рік І. Мазепі довелося повернутися до орендної системи. Але, щоб зменшити народне невдоволення і дещо послабити тиск на окремих виробників, за його універсалом дозволялося на хрестини і весілля вільно курити вино (горілку) для власної потреби. Причини малоефективності впровадження винного податку вбачаються у недолугості тогочасної системи оподаткування та в принципі “проб і помилок”, на якому базувалися будь-які зміни у ній.

С.Соловйов фіксує непоодинокі випадки, коли І.Мазепа заступався за українське населення, яке потерпало від політики Російської держави, за козаків, які “понесли... труди і у господарстві своєму збитки від далекого походу”¹¹ у Литву та Польщу проти шведів. Під час литовського походу 1701 року, коли козаки внаслідок поганого постачання сіна для коней вимушені були займатися його стихійною заготівлею, “немало їхнього товариства було

побито й потоплено, зброя і коні... відняті, ... взято у них полкові гармати”¹². Гетьман своїми скаргами до Москви час від часу ініціював проведення розслідувань подібних фактів. Однак автор “Історії Росії з найдавніших часів” не загострює увагу на їх результатах, як і на людських втратах серед українців, зосереджуючись на виявленні неточностей при визначенні розмірів присвоєних росіянами козацьких трофеїв.

С.Соловійову вдалося впритул наблизитися до істини у зображенні реальної ситуації навколо гетьмана. Він справедливо вважає її важкою, ніби “між двох вогнів: між вимогами держави, з одного боку, і між вимогами людей, які зовсім не звикли коритися вимогам держави”¹³. В даному разі гетьман розуміється як васал Російської держави. В оточенні гетьмана ще з часів Б.Хмельницького, помічає дослідник, переважали люди, які “при першому невдоволенні, при першому спротиві їх свавілля ставали його ворогами, шукали випадку скинути його, підмічали його ... найменше слово, щоб очорнити його у Москві перед царем”¹⁴.

Втім, державницьке спрямування і залежне становище не були єдиними мотивами в діяльності І. Мазепи. Серед інших, на думку історика, виділяється загострення соціальних конфліктів та нестабільність у Гетьманщині. Стан “непостійності черкас”, які хиталися між Росією, Польщею та Туреччиною, стан, коли старшинська верхівка хотіла “жити по своїй волі”, а прості козаки без контролю з боку держави намагались прогодуватись за рахунок “народонаселення”, вимагав від гетьмана коритись “силі обставин”, щоб втриматися при владі. Зазначимо, що “силу обставин” як мотив дій І. Мазепи, характерний для всієї романтичної історіографії, взяли на озброєння і українські дослідники М. Костомаров, Ф. Уманець, В. Антонович, Д. Донцов та інші.

З іншого боку, не можна казати про гетьмана як про сліпе знаряддя в руках старшини, оскільки згідно з Коломацькими статтями він міг довільно розпоряджатися маєтками в Гетьманщині. В цьому аспекті С. Соловійов прояснює ситуацію з Л. Полуботком, якого І.Мазепа запідозрив у написанні одного з ранніх доносів на себе і домігся його відставки з переяславського полковництва та відібрання земельних володінь.¹⁵ В той же час, гетьман не міг позбавити маєтків тих, хто володів ними за царськими грамотами тому, що це означало б “порушення монаршої волі”.

Теза про свавілля старшини, на яке І.Мазепа дивився “крізь пальці”, дозволила історикові не потрапити у полон міфу офіційної пропаганди про жорстокість цього українського лідера. Алогічність міфу вбачається хоча б у тому, що В.Кочубей залишився на своїй посаді навіть після придушення повстання його свояка П.Іваненка (Петрика).

Що ж до останнього, то його повстання С. Соловійов оцінює досить скептично. В особі канцеляриста Петра Іваненка (Петрика), який був провідником ідеї про відокремлення України від Росії, ним вбачається здібний демагог, який своєю ідеєю захопив незадоволену гетьманом меншину на Запорозжжі, але марно прагнув “зіграти роль Богдана Хмельницького” на Лівобережжі. Проте досить непереконливою виглядає аргументація причин відсутності народної реакції на його заклики. Як і М. Костомаров, С. Соловійов пояснює її лише спорідненістю віри українців та росіян - православ’ям. Однак український історик називає її лише однією з причин пасивності українського суспільства¹⁶, а його російський колега забуває додати до неї спустошення татарами-союзниками П. Іваненка сіл та містечок України, порівняно високий

рівень життя козаків і селян Гетьманщини за правління І. Мазепи та участь ватажка повстанців у міжстаршинських чварах (таємна боротьба В. Кочубея та І. Мазепи).

Досить багато місця присвячує російський історик змалюванню історії взаємовідносин С. Палія та І. Мазепи. У 1688-1694 роках обидва українські діячі знаходились у дружніх стосунках. Довгий час, як свідчить дослідник, гетьман “клопотав про перевід до російського підданства людини, котра потім виявилася злим ворогом його...”¹⁷. Однак непоступливість Москви, що не бажала порушувати союзницької угоди з Польщею, погіршувала справу. Фастівський полковник почав таємні переговори з Польщею і Кримським ханством. С. Соловйов проводить паралель між зовнішньополітичними ситуаціями навколо Б.Хмельницького і С. Палія. Їх обох загнали у глухий кут, і вони мали погрожувати Москві, що укладуть угоду з Кримом. Історик вказує на безперечну згубність подібної тактики.

С. Соловйов неодноразово наводить цитати з листів гетьмана до Москви для обґрунтування думки про його побоювання “зустріти у Палії небезпечного суперника, другого гетьмана Б. Хмельницького”¹⁸. Але яким чином фастівський полковник міг зайняти місце І. Мазепи, просто незрозуміло: на це б ніколи не пішов Петро І, оскільки це призвело б до протистояння із Польщею.

Тим часом гетьман наказав слідкувати за С. Палієм і нарешті дістав свідчення про військовий союз правобережного ватажка із польським урядом про шпигунство, укладений за участю підкоморія Ю. Любомирського. За цим свідченням і був заарештований С. Палій. Однак, на думку сучасних дослідників, головною причиною його арешту стала не його загрозлива для гетьмана популярність у народі, а його анархізм, недисциплінованість.¹⁹

С.Соловйов не вдається до опису взаємовідносин І. Мазепи і Петра І. Мабуть, з огляду на цензуру він обмежується загальною констатацією “довіри” та “поваги” царя до гетьмана.

Російський історик справедливо зазначає, що І. Мазепа повсякчас конфліктував із запорожцями внаслідок їхньої непостійності і крайніх демократичних настроїв, а кошовому К. Гордієнку дав навіть прізвисько “проклятий пес” і якийсь час погрожував убити. Вперше у вітчизняній історіографії С. Соловйов робить спробу обґрунтувати причини такої “непостійності” запорожців:

- промосковська внутрішня політика гетьмана;
- невелика грошова допомога козакам з Москви;
- періодичне захоплення урядом запорозьких земель і будівництво на них російських містечок і фортець;
- засилля російських воєвод у містах Гетьманщини;
- дискримінація старшини російським урядом.

Іноді історик підводить читача до думки, що Мазепа заступався і за запорожців, але завуальовано, коли замість поради, як Москві покарати їх, відмовлявся “компліментом”, тобто відпискою.²⁰ Отже, на думку Соловйова, ставлення гетьмана до запорозького козацтва було жорстким, але не жорстоким.

Досить дискусійною є думка історика про те, що з часу входження України

до складу Росії її населення намагалося “вивільнитися з допомогою держави з-під полкового козацького управління і увійти у безпосередні відносини з державою”²¹. Незрозуміло тільки, чому Російська держава, яка тут мається на увазі, не скористалася подібним прагненням українців до скасування власної автономії.

Змальована нами концепція С. Соловйова є державницькою за змістом і романтичною за методологією обґрунтування. Умовно її можна назвати концепцією “гетьмана-реформатора анархічної держави”. Добре освічений та інтелігентний патріот І.Мазепа виходив у своїй внутрішній політиці, на думку автора, передусім, з державних інтересів і тому захищав і оберігав свій народ, провадив помірковану економічну лінію. Своїми військовою та податковою реформами він мав на меті наповнити бюджет Гетьманщини, модернізувати її військо та покращити матеріальне становище її населення. У складній історичній ситуації гетьманові доводилося маневрувати між свавільною старшиною, якій він потайки симпатизував, і стихійно налаштованими простими козаками. Він вивертався як міг, але, врешті, мусив підкорятися силі обставин, які й викликали його конфлікт з власним народом.

З позицій сучасної історичної науки, позитивними моментами концепції С. Соловйова є: визнання українського походження І. Мазепа, прояснення ситуації його затримання І. Сірком, надання домінуючого значення його ролі в обранні київського митрополита 1685 року, підкреслення його пасивності у змові проти І. Самойловича, виявлення результатів його деяких реформ, державницьке пояснення реального становища гетьмана, розкриття міфу про його жорстокість до опонентів, спроба обґрунтування причин мінливості запорожців за його правління. Саме в цих аспектах історик найбільше відхилився від офіційної доктрини про І. Мазепу як зрадника, авантюриста і егоїста. Наблизитися до істини йому вдалося, мабуть, тому, що він, за словами В. Ключевського, “черстою правди... не пом’якшував з огляду на патологічні нахили часу”.²²

На жаль, через відсутність архівних матеріалів С. Соловйову не пощастило з’ясувати дату народження і родовід І. Мазепа, відійти від скандально-романтичної версії полишення ним королівського двору, дати належну оцінку обставинам обрання його гетьманом, розглянути питання про становище посполитих та інших категорій населення і про розподіл маєтностей за його правління, виявити об’єктивні причини пасивності українського суспільства під час повстань П. Іваненка (Петрика) та С. Палія.

Однак ці хиби і протиріччя не затьмарюють того факту, що С.Соловйов, як справжній історик-гегельянець, широко застосовував метод вживання в добу, розглядав історичні явища у динаміці, а народ як єдину спільноту. Нерідко він робив спробу користуватись елементами позитивізму (емпіричне пізнання, увага до фактів), абсолютизував документ, супроводжуючи свою розповідь гігантськими за обсягом цитатами з архівних документів. Ось чому російська та українська історія XVII-XVIII століть у працях С. Соловйова викладалася багато в чому по-новому, а нерідко і вперше. Саме тому його внесок у розробку проблеми внутрішньої політики І.Мазепа можна оцінити досить високо.

Джерела та література.

1 Соловьев С. М. Сочинения в восемнадцати книгах. - М., 1991. - Кн. VI. - Т. 11-12. - С. 457.

2 Каманин И. Мазепа и его “Прекрасная Елена” // Киевская старина. - 1886. - № 11. - С. 523-534.

3 Соловьев С. М. - Вказ. праця. - Кн. VI. - Т. 11-12. - С. 456.

4 Там само. - С. 460.

- 5 Соловьев С. М. - Вказ. праця. - Кн. VII. - Т. 13-14. - С. 207.
- 6 Там само. - С. 375.
- 7 Там само. - С. 390.
- 8 Устрялов Н. Г. История царствования Петра Великого. - СПб., 1858. - Кн. 1. - С. 356.
- 9 Павленко С. Міф про Мазепу. - Чернігів, 1998. - С. 66-67.
- 10 Соловьев С. М. - Вказ. праця. - Кн. VII. - Т. 13-14. - С. 500.
- 11 Там само. - С. 610.
- 12 Там само. - С. 612.
- 13 Соловьев С. М. - Вказ. праця. - Кн. VIII. - Т. 15-16. - С. 203-204.
- 14 Там само. - С. 201.
- 15 Соловьев С. М. - Вказ. праця. - Кн. VII. - Т. 13-14. - С. 477.
- 16 Костомаров Н. И. Мазепа. - М., 1992. - С. 322.
- 17 Соловьев С. М. - Вказ. праця. - Кн. VII. - Т. 13-14. - С. 477.
- 18 Там само. - С. 504.
- 19 Павленко С. - Вказ. праця. - С. 147.
- 20 Соловьев С. М. - Вказ. праця. - Кн. VII. - Т. 13-14. - С. 614.
- 21 Соловьев С. М. - Вказ. праця. - Кн. VIII. - Т. 15-16. - С. 210.
- 22 Цит. за: Вернадский Г. В. Русская историография. - М., 1998. - С. 111.

